

ТИМОШЕНКО М. О.,
кандидат юридичних наук,
проректор із юридичних питань
та міжнародних зв'язків
(Європейський університет)

УДК 378.14: 339.9
DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.2.1.8>

ПРАВО НА ВИЩУ ОСВІТУ У ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОМУ ВИМІРІ

У статті обґрунтовано соціальну сутність і призначення освіти та вищої освіти зокрема у контексті конституційно-правового закріплення права на освіту, а також проаналізовано підходи до розуміння сутності і призначення освіти в українській та зарубіжній літературі. Аналізуючи різні концептуальні підходи до дефініції права на вищу освіту та специфіки його конституційного забезпечення, автор відзначає, що всі вони так чи інакше залежать від концептуального бачення змісту та особливостей конституційного права на освіту як базового, яке є складним за структурою і включає в себе низку відносно самостійних прав, зокрема і право на вищу освіту. Намагаючись уточнити суть і правову природу конституційного права на вищу освіту, автор вважає, що це сприятиме з'ясування публічно- чи приватно-правового характеру права на вищу освіту, його співвідношення з іншими соціальними, економічними та культурними правами. Право на вищу освіту, як і інші освітянські права, у статті віднесені до позитивних, правозобов'язуючих державу прав (так званих прав другого покоління), оскільки задля своєї реалізації воно об'єктивно потребує цілого комплексу дій держави в особі її компетентних органів у напрямі забезпечення реалізованості цього права. Стверджується, що право на вищу освіту має змішану природу, зазнає істотної юридичної легітимації і позитивізації в сучасному суспільстві, чому сприяє також розуміння самого феномену вищої освіти саме як суспільної цінності; зроблено висновок про публічно-приватну (змішану) правову природу права на вищу освіту. Доведено чіткий соціально-правовий взаємозв'язок між реалізацією права на вищу освіту і належною реалізацією цілого комплексу інших конституційних прав людини і громадянина, оскільки між правом на освіту та іншими конституційними правами існує тісна взаємодія, яка виражається в їх взаємозумовленості, гарантуванні одним правом іншого. Реалізація права громадян України на вищу освіту уможлиблюється завдяки формуванню розгалуженої мережі ЗВО, як і інших навчальних закладів, основа діяльності яких ґрунтується на необхідності у відповідних організаційно-правових формах забезпечити здобуття особою вищої освіти на засадах доступності для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою.

Ключові слова: *освіта, вища освіта, конституційне право на освіту, освітні послуги, соціальне призначення права на вищу освіту.*

Tymoshenko M. O. The right to higher education in the theoretical and legal dimension

The article argues essence of performance of a higher educational establishment as a business entity, producing educational services. The research analyses dynamics of changes in the number of higher educational establishments of Ukraine in terms of the forms of ownership for the period of 2010–2016. The author investigates

opportunities of private higher educational establishments in the modern society and argues their advantages for the society, students and teachers. It is proved that efficient performance of private higher educational establishments at the market of educational services is directly influenced by application of innovative technologies and an efficient strategy of development. Analyzing different conceptual approaches to the definition of the right to higher education and the specifics of its constitutional provision, the author notes that they all depend on the conceptual vision of the content and features of the constitutional right to education as basic, which is complex in structure and includes a number of relatively independent rights, including the right to higher education. Trying to clarify the essence and legal nature of the constitutional right to higher education, the author believes that this will help clarify the public or private legal nature of the right to higher education, its relationship with other social, economic and cultural rights. The right to higher education, as well as other educational rights, in the article refer to the positive, legally binding rights of the state (so-called second generation rights), because for its implementation it objectively requires a set of actions of the state represented by its competent authorities ensuring the implementation of this right. It is argued that the right to higher education has a mixed nature, undergoes significant legal legitimacy and positivization in modern society, which also contributes to the understanding of the phenomenon of higher education as a public value, concluded the public-private (mixed) legal nature of the right to higher education. There is a clear socio-legal relationship between the realization of the right to higher education and the proper realization of a range of other constitutional human and civil rights, as there is a close interaction between the right to education and other constitutional rights, which is expressed in their interdependence. The realization of the right of citizens of Ukraine to higher education is possible due to the formation of an extensive network of free educational institutions, as well as other educational institutions, based on the need for appropriate organizational and legal forms to ensure higher education for all citizens of all forms and types of educational services. provided by the state.

Key words: private higher educational establishment, business entity, educational services, educational activity, educational level.

Вступ. Право на вищу освіту є не тільки формою самореалізації особи, але й системою заходів, спрямованих на вирішення важливої соціальної проблеми – забезпечення суспільного життя відповідними кадрами для здійснення управлінської, духовної, економічної, культурної та інших видів соціально значущої діяльності, нормального функціонування та поступального розвитку суспільства. Тому питання про природу права на вищу освіту в аспекті його приналежності до природних або позитивних прав, шляхів реалізації цього невід’ємного сьогодні права вважаємо важливим завданням правової науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правової природи права на вищу освіту, питання його реалізації (гарантування) досліджували українські вчені В.П. Андрущенко, В.О. Боняк, А.В. Вербицька, Н.Л. Губерська, В.С. Журавський, О.Я. Кархут, Ю.В. Кириченко, Р.Л. Ковальчук, М.М. Мацькевич, О.В. Мельничук, П.М. Рабінович і М.І. Хавронюк, М.О. Русин, Р.О. Стефанчук, І.В. Хохлова, Р.В. Шаповал та інші.

З-поміж зарубіжних учених проблематиці аналізу конституційного права на освіту та особливостей його реалізації у ВНЗ присвятили свої дослідження А.С. Алексєєва, С.В. Безуглов, К.Н. Гусейнова, Л.А. Резванова, Т.С. Румянцева, М. Де Сальвіа, О.О. Сидоров, В.М. Сирих, Д.В. Хромов та інші.

Постановка завдання. Основним завданням написання статті є дослідження правової природи вищої освіти, її значення для функціонування і розвитку соціуму, аналіз основних наукових праць українських і зарубіжних вчених у цій царині.

Результати дослідження. Сучасне суспільне життя будується на системі знань як основній умові його функціонування. Система загальних знань та професійної підготовки зумовлена адекватним розвитком освіти. Явище вищої освіти як об'єктивне соціальне і правове явище невіддільне від реалізації права на вищу освіту, що позначає сферу індивідуальних можливостей особистості щодо здобуття такого комплексу знань, умінь і навичок, що в сукупності позначається в суспільстві та легітимується (офіційно визнається) державою як вища освіта. З реалізацією цього права безпосередньо пов'язана діяльність закладів вищої освіти (ЗВО) як інституцій, функціональне призначення яких пов'язане з наданням освітніх послуг в обсязі, що визначається суспільством і державою як вища освіта.

В юридичній літературі існують різні концептуальні підходи до дефініції права на вищу освіту та специфіки його конституційного забезпечення. Та всі вони так чи інакше узалягаються від концептуального бачення вченими змісту та особливостей конституційного права на освіту як базового, вихідного, першопочаткового. Зокрема, на думку В.В. Рибакіної, конституційне право на освіту є складним за структурою і включає в себе низку відносно самостійних прав, зокрема і право на вищу освіту [2].

Право на вищу освіту визначають як правосуб'єктність особи із набуття у ВНЗ знань, умінь, навичок, компетентностей тощо, які відповідають кваліфікації фахівця певного рівня вищої освіти у відповідній галузі знань та визначаються державними стандартами [3]. Щоправда, спірним, на наш погляд, є підведення права на вищу освіту під родове поняття правосуб'єктності.

Конституційне право на вищу освіту окремими вченими розглядається як можливість кожного одержати на конкурсній основі вищу освіту, що забезпечується фінансуванням освітньої послуги і матеріальною підтримкою студента за рахунок коштів відповідних бюджетів, а також використанням матеріально-технічної і інформаційної бази ЗВО на безоплатній основі. При цьому зазначене конституційне право містить такі складові частини: 1) право на одержання вищої освіти за рахунок бюджетних, а не власних коштів; 2) право на одержання стипендії та інших форм матеріальної підтримки; 3) право на безкоштовне користування бібліотеками та інформаційними фондами; 4) право на безкоштовне користування інфраструктурою ВНЗ; 5) право на забезпечення житлом у гуртожитку безоплатно або за мінімальну плату [4].

С.Л. Серьогіна деталізує правомочності у структурі права на вищу освіту так: 1) право на вибір ЗВО, що передбачає самостійність абітурієнта у визначенні свого майбутнього фаху, виду і розташування ЗВО, можливості переходу з одного ЗВО до іншого; 2) право на участь у конкурсі для вступу до ЗВО на рівних з іншими абітурієнтами засадах (певні особливості є у випадках так званої «позитивної дискримінації», що передбачає надання певних пільг для вступу до ЗВО окремим соціальним категоріям в силу особливої вразливості їхнього матеріального або соціального становища [5]); 3) право на вибір форми навчання (денної, заочної, вечірньої, екстернату або дистанційної); 4) право на одночасне навчання в кількох ЗВО; 5) право на навчання у ЗВО з набуттям статусу студента, що характеризується специфічними правами та обов'язками; 6) право на набуття знань відповідно до державних стандартів вищої освіти; 7) право на зміну форми навчання; 8) право на припинення навчання у будь-який момент і поновлення у ЗВО у зв'язку з тим, що навчання у ЗВО є правом, а не обов'язком особи; 9) право на одержання кількох вищих освіт; 10) право на оскарження до суду дій і рішень, що порушують право особи на вищу освіту. Сукупність цих правомочностей реалізується особою індивідуально і загалом становить зміст конституційного права на вищу освіту [6]. Цілком очевидно, що «розщеплення» права на вищу освіту на низку правомочностей об'єктивно має певний евристичний потенціал і потребує, очевидно, подальших розробок і уточнень. Проте зазначене структурування змісту права на вищу освіту не дає змоги повною мірою осмислити його специфіку в системі інших конституційних прав і свобод людини і громадянина. Тому конституційно-правовий аналіз змісту конституційного права на вищу освіту має обов'язково передбачати з'ясування специфіки місця та ролі права на вищу освіту саме в загальній конституційній системі згаданих прав і свобод.

У цьому контексті слід наголосити, що відповідному уточненню суті і правової природи конституційного права на вищу освіту сприятиме з'ясування: 1) публічно- чи приватно-правового характеру права на вищу освіту; 2) його співвідношення з природними та з позитивними правами людини; 3) його співвідношення з іншими соціальними, економічними та культурними правами; 4) його взаємозв'язку з державною діяльністю за сучасних умов в аспектах забезпечення, гарантування його реалізації тощо.

Слід відразу застерегти, що в сучасній юридичній науці немає однозначного й усталеного концептуального підходу до вирішення порушених вище питань. Понад те, відповідні концептуальні побудови відрізняються значною розмаїтістю та нюансуванням окремих аспектів зазначеної проблеми. Не вдаючись до докладного аналізу суті висловлених позицій, оскільки вони переважно здобули висвітлення в попередніх дисертаційних дослідженнях (зокрема, в роботах Н.Л. Губерської, К.Н. Гусейнної, О.Ф. Мельничук, С.Л. Серьогіної та ін.), вважаємо за необхідне наголосити саме на основних моментах, важливих з огляду на сформульовані цілі і завдання нашого дослідження.

Зокрема, в дискусіях довкола природи права на вищу освіту – в аспекті його приналежності до природних або позитивних прав – вважаємо евристично неприйнятною та малоперспективною позицію, за якою це право відносять виключно до тієї чи іншої групи прав, здебільшого до категорії природних прав особистості. Хоча дійсно важко заперечити, що право на освіту має кожна людина від народження. Так само від народження вона має можливість після здобуття повної середньої освіти набути і вищу освіту або навіть декілька вищих освіт, що залежить виключно від волевиявлення конкретної особи.

При цьому вважаємо, що в сучасному світі право на вищу освіту, попри його історично (генетично) природний (а відтак невід'ємний, невідчужуваний) характер, все ж зазнало істотної позитивізації як на рівні національних, так і на рівні міжнародно-правових документів. Підтвердженням тому є положення, зафіксовані у статті 26 Загальної декларації прав людини 1948 року, статті 2 Протоколу I до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, статтях 13, 14 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1960 року, статтях 3, 4 Конвенції про боротьбу з дискримінацією у галузі освіти 1960 року, статті 5 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року, статті 10 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок 1979 року, статтях 28, 29 Конвенції про права дитини 1989 року, статті 43 Міжнародної конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей 1990 року, статті 14 Хартії ЄС про основні права 2000 року, статті 24 Конвенції про права інвалідів 2006 року тощо [7–9].

Якщо класичні права людини, відомі також як права першого покоління, були здебільшого націлені на те, щоб обмежити державну владу [10; 11], то право на вищу освіту, як і інші освітянські права, належить до позитивних, правозобов'язуючих державу прав (так званих прав другого покоління), оскільки задля своєї реалізації воно об'єктивно потребує цілого комплексу дій держави в особі її компетентних органів у напрямі забезпечення реалізованості цього права. Зрештою, як влучно висловився відомий український конституціоналіст С.В. Шевчук, «при більш уважному ознайомленні з роллю сучасної держави у реалізації фундаментальних прав та свобод стає зрозумілим, що їх теоретичне розрізнення, яке спричинене певними протиріччями між лібералізмом та комунітаризмом, вже не відповідає вимогам сьогодення. Це пов'язано з тим, що всі фундаментальні права розглядаються як позитивні, оскільки вони залежать від дій держави щодо їх реалізації та захисту, а усі права, які юридично виконуються, стають позитивними правами. Тобто класична ліберальна ідея про те, що негативним правам кореспондує негативний обов'язок держави не заважати у їх реалізації, модифікується позитивним обов'язком держави щодо їх належної реалізації та гарантії» [1].

К.М. Романенко підкреслює, що «право на освіту певною мірою синтезує соціальний та юридичний зміст цього феномену. Воно по суті містить два основні аспекти детермінації змісту та форм реалізації права на освіту. По-перше, це юридично-нормативний, який

перераховує права в міжнародних документах і національних конституційних законах та дає уяву про загальний каталог прав людини. По-друге, це соціально змістовний, який дозволяє інтерпретувати право на освіту у термінах особистісного буття» [12]. Зазначене повною мірою стосується і права на вищу освіту.

Вважаємо, що на користь прийняття твердження про змішаний – природно-позитивний – характер права на вищу освіту в сучасних умовах говорять і такі риси цього права, як залежність його реалізації від політики держави і соціально-економічного розвитку країни, його еволюційний характер, а також програмно-цільовий характер обов'язків держави і особистості у сфері вищої освіти [13].

Нарешті, «позитивізації» суб'єктивного права на вищу освіту сприяє і сучасне тлумачення цього права як публічно-приватного, а не виключно приватно-правового феномену, що повинен враховувати механізм його державного забезпечення [14]. Так, на думку української дослідниці О.Ф. Мельничук, «у праві на освіту відображається баланс публічних і приватних інтересів» [15]. Очевидно, зазначена теза цілком застосована і до сфери вищої освіти та кореспондуючого їй права. Тому можна стверджувати про змішану природу права на вищу освіту, що зазнає істотної юридичної легітимації і позитивізації в сучасному суспільстві. Такому підходу до цього права сприяє також розуміння самого феномену вищої освіти саме як публічної цінності, публічного блага [9]. Це, вочевидь, уможливило дискурс про право на вищу освіту як про право, що має публічно-приватну (змішану) правову природу.

Інноваційними є думки, висловлені відомими вченими-юристами К.Н. Гусейнковою та Н.Л. Губерською за результатами узагальнення ними сучасних тенденцій розвитку правового регулювання права на вищу освіту. Необхідно погодитися з висновком Н.Л. Губерської про те, що сучасна вища освіта загалом має відповідати таким загальним ознакам: 1) здійснюється на базі середньої (повної) загальної або професійної освіти; 2) отримується у ЗВО (університеті або іншому закладі, визнаному як навчальний заклад вищої освіти компетентними державними органами); 3) здійснюється за основними професійними освітніми програмами, що відповідають встановленим державою вимогам; 4) має на меті задоволення потреб суспільства та держави в підготовці висококваліфікованих спеціалістів, які володіють потрібними науковими знаннями та практичними навичками в обраній галузі діяльності, різних рівнів кваліфікації (відповідно до встановленої законодавством структури вищої освіти) для виробничої і соціальної сфер; 5) спрямована на забезпечення найбільш повного задоволення потреб у розвитку здібностей і творчого потенціалу в фундаментальній науковій, загально-культурній та спеціальній підготовці особистості, можливість її активної, вільної та конструктивної участі у розвитку суспільства; 6) завершується присвоєнням відповідного академічного ступеня і (або) кваліфікації та її підтвердженням відповідним документом (дипломом) про отримання вищої освіти [16].

Простежується чіткий соціально-правовий взаємозв'язок між реалізацією права на освіту, зокрема вищу, і належною реалізацією цілого комплексу інших конституційних прав людини і громадянина. Так, за висновком О.Ф. Мельничук, «між правом на освіту та іншими конституційними правами існує тісна взаємодія, яка виражається в їх взаємозумовленості, гарантуванні одним правом іншого. Зазвичай цей взаємозв'язок настільки сильний, що іноді не можна надати перевагу одному з прав, визначаючи рівень виконання гарантійної місії щодо іншого» [15]. Без реалізації цього права унеможливується користування іншими конституційними правами. Так, наприклад, реалізація права на вищу освіту тісно пов'язана з реалізацією інших конституційних (особистих, політичних, соціальних та культурних) прав особи: права на гідне життя (права на достойний життєвий рівень); права на працю, права на відпочинок, права на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, права на об'єкти інтелектуальної власності, права на участь в управлінні державними справами, права на інформацію, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля тощо. Здійснення багатьох із таких прав, на думку О.Ф. Мельничук, було б неефективним без реалізації права на освіту [15]. Адже в багатьох випадках наявність цензу вищої освіти є необхідною передумовою для заняття особою багатьох соціально значущих посад і соціальних

ролей у сучасному суспільстві – посад суддів, прокурорів, адвокатів, нотаріусів, державних службовців, службовців органів місцевого самоврядування тощо [16].

Зрештою, саме набуття особою вищої освіти є додатковим чинником формування осмисленої життєвої позиції, належного рівня поінформованості про перебіг суспільних процесів, що уможливує підвищений рівень її адаптації у складних або несприятливих соціально-економічних умовах, сприяє активній творчій поведінці. Тому вища освіта стає основним інструментом творення і примноження людського капіталу [17].

Висновки. Розгалужена мережа ЗВО, як і інших навчальних закладів, у силу свого призначення покликана сприяти реалізації права громадян України на вищу освіту (частина перша статті 1 Закону України «Про освіту» [18]). Основа діяльності ЗВО ґрунтується на необхідності у відповідних організаційно-правових формах забезпечити здобуття особою вищої освіти на засадах доступності для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; рівності умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку; гуманізму, демократизму, пріоритетності загально-людських духовних цінностей; органічного зв'язку зі світовою та національною історією, культурою, традиціями; незалежності освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій (крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями); наукового, а також світського характеру освіти (крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями); інтеграції з наукою і виробництвом; взаємозв'язку з освітою інших країн; гнучкості і прогностичності системи освіти; єдності і наступності системи освіти; безперервності і різноманітності освіти; поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті (стаття 6 Закону України «Про освіту» [18]).

Зазначені вище засади здобули конкретизацію у таких принципах державної політики в Україні стосовно сфери вищої освіти (частина друга статті 3 Закону України «Про вищу освіту» [19]): доступності та конкурсності здобуття вищої освіти кожним громадянином України; незалежності здобуття вищої освіти від впливу політичних партій, громадських і релігійних організацій; інтеграції системи вищої освіти України у світову систему вищої освіти за збереження і розвитку досягнень та традицій української вищої школи; наступності процесу здобуття вищої освіти; державної підтримки підготовки фахівців для пріоритетних напрямів фундаментальних і прикладних наукових досліджень; гласності під час формування структури та обсягів освітньої та професійної підготовки фахівців.

Список використаних джерел:

1. Шевчук С. Концепція позитивних обов'язків держави у практиці Європейського суду з прав людини // *Право України*. – 2010. – № 2. – С. 57.
2. Рыбакова В.В. Конституционное право на общее образование в Российской Федерации: Проблемы теории и практики: Дис. канд. юридич. наук: 12.00.02. – Екатеринбург, 2005.
3. Русин М.О. Право на вищу освіту та його конституційне забезпечення / М.О. Русин // *Порівняльно-аналітичне право*. – 2016. – № 5. – С. 236.
4. Деманова С.В. Конституционное право на получение бесплатного высшего образования в Российской Федерации: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.02 – конституционное право, муниципальное право / С. В. Деманова ; науч. рук. Г. Н. Комкова. – Саратов, 2012. – С. 7.
5. Михалева Т.Н. О праве на образование: международные договоры и законодательство Республики Беларусь / Т.Н. Михалева // *Актуальные проблемы международного публичного и международного частного права*. – 2014. – Вып. 6. – С. 251.
6. Серегина С.Л. Конституционное право на высшее образование в Российской Федерации :Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.02 – Конституционное право; Муниципальное право / С.Л. Серегина ; Науч. рук. М. А. Кулушева. – Саратов, 2006. – С. 5–6.

7. Красняков Є. Міжнародні нормативно-правові акти про освіту та їхній вплив на формування державної політики в галузі освіти України [Електронний ресурс] / Є. Красняков // Віче. – 2012. – № 14. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/3215>.

8. Павлюх О.А. Право на освіту: міжнародний та національний вимір (в контексті аналізу міжнародних договорів та національних нормативно-правових актів) / О.А. Павлюх, Н.В. Василенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2014. – Серія ПРАВО. Випуск 24. Том 4. – С. 179.

9. Гусейнова К.Н. Право человека на высшее образование по международному праву и проблемы его обеспечения в условиях глобализации. Дисс. ... канд. юрид. наук. Специальность 12.00.10 – Международное право; Европейское право / К.Н. Гусейнова; Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Российский университет дружбы народов». – М., 2015. – С. 34–35.

10. Костицький В.В., Кобан О.Г. Обмеження правом законодавчої та судової влади: монографія / В.В. Костицький, О.Г. Кобан. – К.: «Видавничий дім «АртЕк», 2017. – 228 с.

11. Тодыка Ю.Н. Тодыка О.Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. Монография / Ю.Н. Тодыка, О.Ю. Тодыка. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2004. – С. 7–8, 54–55.

12. Романенко К.М. Конституційне право громадянина на освіту в Україні: стан і тенденції розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / К.М. Романенко; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – С. 36.

13. Бондаревский А.Е. Право человека на образование: сущность и принципы: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Специальность 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / А.Е. Бондаревский. – М., 2013. – С. 16.

14. Барабанова С.В. Административно-правовое обеспечение конституционного права граждан на высшее профессиональное образование в Российской Федерации: Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 / С.В. Барабанова. – М., 2009. – С. 25.

15. Мельничук О.Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду. Спеціальність 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук / О.Ф. Мельничук; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2015. – С. 92.

16. Губерська Н.Л. Адміністративні процедури у сфері вищої освіти. Дис. ... докт. юрид. наук. Спеціальність 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. / Н.Л. Губерська; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2015. – С. 30–31.

17. Боняк В.О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В.О. Боняк. – К., 2005. – С. 74.

18. Лисенко М.В. Інноваційна парадигма вищої освіти України за умов переходу до інформаційного суспільства. Автореф. дис. ... канд. філос. наук. Спеціальність 09.00.10 – Філософія освіти / М.В. Лисенко; Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». – К., 2013. – С. 5.

19. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 року № 1060-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 34. – Ст. 451.

20. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 року № 1556-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004.

